

Inhoud

HOOFDSTUK EEN 13

*Langs de vaart van de Heer van Dedem
januari 1818-januari 1822*

HOOFDSTUK TWEE 49

*Zoodat het gebouw zeker halfjulij voltooid zal zijn
januari 1822-8 september 1822*

HOOFDSTUK DRIE 79

*Mijne eer is mij geroofd en ik gaa weg
9 september 1822-27 november 1822*

HOOFDSTUK VIER 123

*Dan arbeiden van belang kunnen zij niet
december 1822-30 juni 1823*

HOOFDSTUK VIJF 171

*Zogende moeders
30 juni 1823-14 februari 1824*

HOOFDSTUK ZES 215

*Wier opname de Ommerschans tot een gasthuis zoude veranderen
15 februari 1824-23 mei 1825*

HOOFDSTUK ZEVEN 247

*Hare stichtingen waren niet bestemd noch
geschikt tot het blootelijk voeden
juni 1825-23 juni 1827*

HOOFDSTUK ACHT 277

*Voor altijd en ten eenenmale...
juli 1827-december 1859*

Dankwoord 313

Illustratieverantwoording 315

Lijst van de eerste 1252 bedelaars in de Ommerschans 317

Persoonsregister 365

Wij WILLEM, bij de gratie Gods, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE NASSAU, GROOT HERTOG VAN LUXEMBURG, enz., enz., enz.

Op het nader rapport van onze Commissaris Generaal van Oorlog op het verzoek van de Permanente Commissie der Maatschappij van Weldadigheid om de verlatene Ommerschans en de daarbij behoorende gebouwen in vruchtgebruik te mogen erlangen, om dezelve tot een bedelaars instituut te kunnen inrigten.

Gelet op het 2e lid van Ons besluit van den 25 july ll.

Hebben goedgevonden en verstaan:

Onzen staatsraad directeur generaal der In en Uitgaande regten en indirecte belastingen te magtigen, om de verlatene Ommerschans en daarbij behoorende gebouwen aan de voornoemde Maatschappij in vruchtgebruik te doen overgeven, ten einde dezelve een bedelaars instituut aldaar kunnen oprigten.

Laken, den 14 Augustus 1819

(get:) Willem

Hoofdstuk een

Langs de vaart van de Heer van Dedem

januari 1818-januari 1822

Den geest van milddadigheid

De Maatschappij van Weldadigheid heeft in 1818 het levenslicht gezien. Twaalf vooraanstaande Nederlanders richten zich als ‘commissie van weldadigheid’ tot de natie met een plan om iets te doen aan de schrijnende armoede in ons land.

Dat mag ook wel, want het is bar. De Nederlandse economie is ziel-togende. Er zijn steden waar de helft van de bevolking niet in staat is het eigen levensonderhoud te verdienen. Het past niet in de Nederlandse traditie die mensen op straat te laten creperen en dus worden ze in leven gehouden met soepbedelingen en giften van diakonieën en parochies. Evenzogoed worden de notabelen die die armenkassen gevuld houden, voortdurend aangeklampt voor een betaald karweitje of een aalmoes.

Op het platteland is het niet beter, vooral nadat de oogsten van 1816 en 1817 jammerlijk zijn mislukt. Als je een beetje afgelegen woont, kan het zelfs eng zijn. Soms wordt er na zonsondergang aangeklopt en staat er een onguur groepje mannen, vrouwen en kinderen voor de deur. Ze verlangen geld en/of voedsel en/of onderdak voor de nacht in de schuur. Als je aarzelt, wijzen ze heel attent op het brandgevaar bij zo’n afgelegen boerderij.

Kortom, de toestand is onhoudbaar, er moet iets gebeuren. De commissie van weldadigheid roept de beter-gesitueerde burgers op om voortaan een stuiver per week opzij te leggen en aan haar te doneren. Met het zo gevormde kapitaal kunnen op nog onontgonnen gronden in ons vaderland ‘landbouwende kolonies’ worden opgericht. Daar zal armen geleerd worden de eigen kost te verdienen door ze om te vormen tot nuttige landbouwers.

Dankzij 'den geest van milddadigheid, waardoor het Nederlandsche volk zich door alle tijden en onbezweken heeft gekenmerkt' wordt het een landelijke inzamelingsactie die zijn weerga in de vaderlandse geschiedenis niet kent. Golven enthousiasme spoelen over het land, we gaan de armoede de wereld uit helpen, om te beginnen uit Nederland. Na drie maanden zijn er meer dan 14.000 contribuanten en nog in 1818 wordt een aantal van 22.000 bereikt. Wat heel veel is op een bevolking van twee miljoen, van wie er veel echt geen stuiver kunnen missen. Daar kun je al gauw een hele week brood van eten.

Er ontstaat een organisatiestructuur waarbij in elke stad en ieder dorp een subcommissie van weldadigheid wordt opgericht. Plaatselijke notabelen die de contributies in hun gebied innen en die alvast arme gezinnen selecteren die naar zo'n landbouwende kolonie kunnen. Na een jaar zijn er zevenhonderd subcommissies. Van de subcommissie van weldadigheid Texel tot de subcommissie Bergen op Zoom, van die te Axel tot die te Uithuizermeeden, van de subcommissie van weldadigheid in het overzeese gebiedsdeel Suriname tot die in Nederlands-Indië.

De grote man van de Maatschappij van Weldadigheid, voortaan ook de Maatschappij, is Johannes van den Bosch. Op het moment van de oprichting is hij 38 jaar, een weduwnaar met vijf kinderen, generaal-majoor in het leger en hoewel hij niet meer in actieve dienst is, toch regelmatig als 'de generaal' aangesproken. Hij is degene die de stoot tot de oprichting van de Maatschappij heeft gegeven en hij is ook degene die voor het eerst de win-winsituatie van landbouwkolonien heeft geschetst. Het ontginnen van woeste gronden in ons land levert een vergroting van het landbouwareaal en verhoogt het nationale product. Dat ontginnen laten doen door mensen die elders in het land niet de eigen kost kunnen verdienen, ontlast tegelijk de steden en dorpen van de problemen van armoede en de kosten van armenzorg.

Johannes van den Bosch is ook steeds de man ter plekke, hij voert graag zelf uit wat hij bedenkt. Dat doet hij met een enorme werkdrijf en met dito doortastendheid. Soms is het iets té, dan is het net een kudde buffels en kunnen mensen beter even opzij gaan als hij er aankomt. Subtiliteit is niet zijn sterkste kant.

Johannes van den Bosch.

Hij verkent gedurende 1818 her en der gelegen onontgonnen gebieden en stelt vervolgens voor een landgoed in de buurt van Vledder in zuidwest-Drenthe aan te kopen. De Maatschappij van Weldadigheid weet dat de Nederlandse milddadigheid een kortademige aan gelegenheid is, we geven graag maar willen wel meteen resultaat zien, dus ze besluit door te pakken en 'eene eerste proeve' te ondernemen. Augustus 1818 wordt het goed gekocht. Een van de voordelen van het tijdsgewricht is dat er geen bestemmingsplanprocedures hoeven te worden doorlopen of bouwvergunningen aangevraagd, en een week na de aankoop begint de bouw van een 'proefkolonie'. Onder toezicht van Johannes worden daar tweeënvijftig leuke kleine hoeves gebouwd, met elk een lapje land van een paar hectare eromheen.

Subcommissies in den lande selecteren gezinnen die zowel arm als ijverig als netjes zijn en dat worden vanaf eind oktober de eerste tweeënvijftig kolonistenfamilies. De mannen en oudere jongens werken op het land, vier à zes dagen per week in loondienst van de Maatschappij,

de rest van de tijd op het eigen landje rond hun hoeve. De vrouwen en meisjes spinnen wol en vlas en de Maatschappij neemt het gesponnen garen van hen over. Op alle betalingen wordt iets ingehouden om de investeringen terug te verdienen, maar er blijft genoeg over om de voorheen tot armoede vervallen gezinnen zicht te geven op een nieuw en stukken beter bestaan.

Luije buiken

Maar vanaf de allereerste plannen is al duidelijk dat er méér moet gebeuren. Nette gezinnetjes een nieuwe kans geven in een huisje op de hei is prima, maar het verlost de burgerij niet van het probleem waar ze boven alles van af wil. De niet-nette mensen.

Neem Appingedam. Die plaats lijkt een bliksemstart te maken. Drie maanden na de oprichting van de Maatschappij zijn er in de stad en de plattelandsdorpen eromheen meer dan duizend mensen gevonden die aan het initiatief willen bijdragen. Met dat ledental is Appingedam na Amsterdam, maar vóór bijvoorbeeld Den Haag, de grootste leverancier van contribuanten. Alleen blijkt het getal later in het jaar fictief, want dan moet de subcommissie melden: ‘Veel leeden weigeren de kontributie te betalen.’

‘De weigerachtigen,’ rapporteert men, ‘geeven voor reeden van dit hun gedrag de steeds toeneemende bedelarij op.’ Die is ter plekke groter dan ooit, omdat vanuit Friesland en het Duitse Ost-Friesland veel behoeftigen het gebied intrekken. Diverse dorpscommissies hebben Appingedam gevraagd om dit onder de aandacht van de Maatschappij te brengen ‘ten einde zoo mogelijk hierin te voorzien’. Het is alleen hierdoor, aldus Appingedam, dat zo veel mensen hun lidmaatschap opzeggen en men eindigt vol hoop op de toekomst, ‘hetwelk zich zee-ker spoedig herstellen zoude, wierde de bedelarij geweerd en verhindert.’

Uit de rest van het land klinken soortgelijke geluiden. Bedelarij is de engel in het bestaan van de burgers. Dat bedelen niet netjes is, is te zwak uitgedrukt, het is een ‘drukkende plaag’, een ‘ineetend kanker’

dat steeds meer mensen ertoe verleidt een lui en werkloos leven te leiden. 'Die onzalige bron van zedeloosheid,' heet het, 'de menschonteerende en alle gevoel van schaamte verdoovende bedelarij.' Er bestaat 'in de menschelijke maatschappij geen verderfelijker, doodelijker, en tevens geen besmettender kanker'. Er is een algemeen maatschappelijk gevoelen dat bedelen heel, heel erg is.

Er zijn ook andere geluiden in de samenleving. De jonge advocaat en latere politicus Guillaume Groen van Prinsterer vraagt zich af wat ertegen is als een arm mens een aalmoes vraagt aan beter gesitueerden. Die laatsten kunnen dat desgewenst altijd weigeren, 'maar, zoo zij die geven, zoo de arme aldus kan bestaan, welk regt heeft het gouvernement om zich daarmee te bemoeijen?' Ieder mens heeft toch het recht 'om van de mededeelzaamheid zijner medemenschen gebruik te maken'?

Het maakt hem daarbij niet uit of iemand door zijn eigen schuld tot armoede geraakt is. 'Iedereen moet het brood verdienen, dat hij eet; het is zoo; hij behoort het te verdienen; doch kan hij ertoe gedwongen worden?' Zo ja, dan zouden er eigenlijk ook straffe maatregelen moeten komen tegen iemand uit de hogere standen die van zijn kapitaal leeft, 'den werkloozen verteeder van voorouderlijke schatten'.

Maar dergelijke geluiden zijn zeer, zeer schaars. Het algemeen gevoelen is dat mensen die bedelen uit het straatbeeld moeten verdwijnen. Bedelaars zijn 'luilevende armen', mensen die de kantjes eraf lopen, die zich overgeven aan 'opzettelijken lediggang'. Ze zouden best kunnen werken maar ze doen het niet, ze hebben er geen zin in, ze profiteren liever van de hardwerkende vaderlanders.

De subcommissie van weldadigheid voor Nederlands-Indië vindt het al moeilijk dat mensen met een lichamelijk gebrek bedelen, maar dat 'gezonde en wel bespierde armen' hun hand ophouden noemt zij 'eene grief voor onze natuur'. Dat zijn 'onbeschaamde deugnieten, luije buiken, van den arbeid afkeerig, zedeloze voorwerpen'.

Wettelijk is het mogelijk tegen bedelen op te treden, artikel 274 van het 'Lijfstraffelijk Wetboek' bepaalt dat bedelen verboden is 'op alle plaatsen, voor de welke er een gesticht bestaat, ten doel hebbende de bedelarij voortekomen'. Zulke lokale en regionale gestichten of bede-

laarswerkhuizen zijn er in ons land slechts mondjesmaat. Hier zit een gat in de markt. De Maatschappij van Weldadigheid is van plan in dat gat te springen. En nog in 1818 dient zich een locatie aan.

Uitmunten geschikt voor een bedelaarsinstituut

Dat dankt men aan professor Tydeman uit Leiden. Hij is een veteraan uit de armenzorg, die wel vaker correspondeert met de Maatschappij, en hij komt eind september met een tip voor 'eene misschien geschikte gelegenheid voor uitgebreide colonisatie en tevens bedelaarshuis'.

Tydeman heeft familie in Ommen en toen hij daar afgelopen augustus logeerde, hoorde hij over de 'ongecultiveerde, vooral ook veen landen' ten noorden van die stad. Ommen wil die graag tot ontwikkeling brengen, maar heeft daar het geld niet voor. De belangen zouden dus wel eens parallel kunnen lopen en daarbij bevindt zich in dit gebied ook nog een verlaten vesting. 'De gewezene Ommerschans, met dezelve casernen, magazijnen en andere gebouwen en in hare wallen en grachten, voorheen een bolwerk tegen invallen uit het Munstersche.'

Die vesting lijkt hem 'uitmunten geschikt voor een bedelaarsinstituut of depot de mendicité, waarop ik meen vernomen te hebben dat de Maatschappij harer aandacht vestigt, om bedelaars tot landbouw en dus tot waarlijk nuttige en voordeeligen arbeid te gewinnen'. Het complex is eigendom van het rijk en die doet er toch niets meer mee. Wellicht, suggereert Tydeman, zou Johannes van den Bosch 'eens een uitstapje naar Ommen kunnen doen, en incognito alles opnemen'. En dat doet Johannes dan ook, een paar keer zelfs.

Van het landschap in deze omgeving wordt een mens niet vrolijk. Het oog, melden reizigers, raakt 'vermoeid door de onafzienbare heidevelden en de bruine veenvlakte'. Een uitgestrekt moerassig heideveld, 'bultig bruin', met slechts zeer sporadisch een veenplas met iets vrolijker plantengroei. 'Daer boom nog lover groeit, nog oogverkwikkend gras, daer op de woeste hei, geen vee of menschen wonen,' dichtte men een eeuw eerder. Zelfs de voormalig staatsman Gijs-